

RADOVI Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti	2	435—442	Varaždin 1988.
--	---	---------	-------------------

UDK 655.1(497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ANTUN GOLOB

TISKARE U VARAŽDINU OD 17. DO KRAJA 19. STOLJEĆA

Prva tiskara u Varaždinu počela je djelovati godine 1586., kad je otšampala i »Postillu« Antuna Vramca, koji je već ranije, godine 1578. u Ljubljani izdao »Kroniku«. Bila je to putujuća tiskara Nijemca Hannsa Mannela (koji se potpisivao i Manlius, a ponekad su ga zvali i Mandlec). Po nekim izvorima, Manlius je u Varaždin došao na poziv Juraja Zrinskog godine 1586. i po svoj prilici na tehnicu preseljene tiskare iz Nedelišća štampao knjige, kratko vrijeme, vjerojatno do 1590., kada mu se izgubio trag negdje u Mađarskoj. Osim te »Postille« — »veszda znovich zpravlene szlovenszkim jezikom...«, a štampana je — kako piše na koricama — »v szlobodnom kraljevom Varassu Varasdinu 1586.«, Manliusova je tiskara objelodanila još neka djela, a među njima Ivana Pergošića, Blaža Škrinjarića i drugih, ali od njih nije ostala nijedna knjiga, dok je od Vramčeve »Postille« sačuvano nekoliko primjeraka.

Vramčeva »Postilla« je, dakle, prva knjiga tiskana u Varaždinu, prije 400 godina, pa se to smatra i početkom tiskarske djelatnosti u tome gradu.

Međutim, poslije Manliusova odlaska nastupilo je razdoblje potpune tiskarske neaktivnosti. U gradu koji se počeo razvijati i išao ususret svom najvećem usponu, začudo, nije se, izgleda, jače osjetilo pomanjkanje tiskanih materijala. Očito je u ono vrijeme bilo i nedovoljno tiskarskih kadrova, a putujuće tiskare su djelovale samo u sredinama koje su im omogućavale najbolje uvjete rada i zarade. Ni društveno-političko stanje nije tome pogodovalo, pa je trebalo dugo čekati na promjene, a prilike su se pogoršavale čim bi zaprijetila turska opasnost.

S vremenom Varaždin ipak polako, ali nezadrživo kreće naprijed i dobiva na važnosti kao istaknuta raskrsnica međunarodnih putova, trgovačko i obrtničko središte i vojno uporište. I kad je Ma-

rija Terezija namijenila Varaždinu ulogu glavnoga grada tadašnje trojedne kraljevine Hrvatske ukazala se neophodna potreba za osnivanje tiskare. Redovno djelovanje vijeća, u stvari, vlade, teško je bilo zamisliti bez mogućnosti štampanja knjiga i tiskanica, jer i onda se mnogo administriralo. Dodajmo da je tada uz trgovinu obrt bio najvažniji nosilac razvoja te je u gradu djelovalo preko 270 obrtnika, kod kojih je bilo uposljeno 280 kalfi, sa oko stotinu šegrta, a grad je imao 1.600 stanovnika.

Varaždin je, dakle, zaostao u tiskarstvu, ali ni na području naše današnje države nije tada bilo mnogo bolje. Ta se grana teško probijala. Počelo je, istina, dosta rano, već 1483. godine, kad je u Kolinju, u Lici — kako se pretpostavlja — otštampan Misal (na glagoljici), prva knjiga na slavenskom Jugu. U Senju od 1494. do 1508. djeluje glagoljaška tiskara, koja zbog opasnosti od Turaka seli u Rijeku. Na ćirilici je prva knjiga (crkvena, dakako) štampana na Cetinju 1494., pošto je godinu dana prije jeromonah Makarije nabavio u Veneciji prvu štampariju i izdao »Oktoih prvoglasnik«. U Hrvatskoj su nakon senjske tiskare kanonika Silvestra Bedričića kratko vrijeme radile tiskare u Rijeci (1530.), dok je u 17. i 18. stoljeću Zagreb bio glavni centar tiskarstva u Hrvatskoj, počam od 1664. godine, kad su Zemaljsku tiskaru osnovali i vodili Isusovci.

Međutim, tiskarstvo u svijetu bilježi početak čak godine 1041. Tada je kineski kovač Pi Šeng počeo izrađivati pokretna slova od pečene gline, drveta i metala, da bi se ta tiskarska tehnika uskoro prenijela u Koreju, Mongoliju i Japan, a vjerojatno je mongolskom najezdom dospjela i u Evropu. Iako su u Evropi u 11., 12. i 13. stoljeću postojali razni načini umnožavanja rukopisa, tek je pronalaskom Johannesa Gutenberga (1397—1468), koji je pomoću izgraviranih matrica bezbroj puta mogao izliti pomična olovna slova, učinjen vizionarski postupak otkrivanja štamparske vještine. Gutenbergova tiskara radila je u Mainzu od 1448. do 1462. godine, a ta se tehnologija proširila na mnoge njemačke gradove, a i u druge države tijekom 15. i 16. stoljeća: u Italiju (1465.), Francusku (1470.), Holandiju i Ugarsku (1473.), Češku, Španjolsku, Englesku i Portugal (1474.), Austriju (1481.), Švedsku (1483.), Tursku (1490.), Poljsku (1491.), Crnu Goru i Dansku (1493.), Albaniju (1563.) i Rusiju (1564.).

I po tim se podacima može procijeniti mjesto Varaždina. A kada je on postao glavnim gradom, situacija se poboljšala, jer se, dakako, uvidjelo da će bez tiskare biti zakočena politička i kulturna aktivnost, a mislilo se, zapravo, na održavanje vlasti Beča i njenom boljem i suvremenijem funkcioniranju. Na osnovu takvog poduzimanja, da se stanje poboljša, u Varaždin je stigla druga tiskara, i to poslije godine 1770., što nije točno utvrđeno, ali se može pretpostaviti po izdanim knjigama. Bečki grafičar i vlasnik tiskare Ivan Tomass Trattner dobio je posebni privilegij Marije Terezije, koji je u obliku povelje Kraljevskog namjesničkog vijeća poslan ma-

gistratu grada Varaždina 29. srpnja 1774., s napomenom da se sljedećih dvadeset godina *Trattner* može baviti tiskarstvom. Ta je dozvola stigla naknadno, nakon njegova dolaska i pošto je već uveo tiskaru i odštampao nekoliko knjiga. Vjerojatno se ta tiskara sastojala od nekoliko regala slova i preklopnih štamparskih strojeva, uz neke jednostavne uređaje za rezanje papira, što se sve moglo smjestiti u jedna ili dvojica kola te je takva tiskara bila vrlo pokretna.

U to je vrijeme banovao Franjo *Nadasdy*, koji je bio vrlo sklon Varaždinu, pa ga je odabrao godine 1756. svojim stalnim boravištem i sjedištem Sabora. Nastanio se u Draškovićevoj palači, na današnjem Trgu narodnih heroja, uredivši u njoj i Sabornicu. *Nadasdy* je bio vjeran sljedbenik ideje Marije Terezije, pomažući je zdušno u planovima na centralizaciji i germanizaciji naših krajeva. To je bio i razlog više carici da u Varaždinu godine 1767. uspostavi Kraljevsko namjesničko vijeće, tj., vladu Hrvatske koja je djelovala sve do poznatog velikog požara 1776., kada se zajedno s mnogim institucijama, velikašima na čelu s *Nadasdyjem* i biskupom preselila u Zagreb da tamo i ostane. U tome je požaru, da kažemo usput — prema varaždinskom povjesničaru Ladislavu *Ebneru* — izgorjelo 385 kuća od ukupno petstotina i jedne, a poslije toga tri stotine ljudi je otselilo iz grada.

Trattner je svoju tiskaru smjestio u Saborskoj kući, pa se i po tome vidi koliko mu je bila sklona vlada da mu je to dopustila. U *Trattnerovoj* tiskari tiskano je i glasovito medicinsko djelo Ivana Krstitelja *Lalange-a* »Medicina ruralis iliti vrachtva ladanyszka za potrebochu musev y sziiromakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh meszt«. To je prvijenac hrvatske medicinske literature, iako je bilo i ranije knjiga te vrste. No to su bila djela nestručnjaka, prijevodi i kompilacije stranih autora, a »Vraçtva ladanjska« je napisao banski i županijski liječnik u Varaždinu, dakle, stručnjak, posvetivši se u svome djelu ne samo opisivanju i obradi bolesti nego i socijalnim problemima naroda toga dijela Hrvatske.

Lalange je stigao u Varaždin godine 1772. iz dalekog Luxemburga, tada pokrajine Austrijske monarhije, a na svoje prvo mjesto, pošto je završio studij medicine u Beču. Brzo se uklopio u varaždinske prilike i kroz svoj posao zavolio grad i njegove ljude, pa je odlučio da napiše knjigu o čuvanju zdravlja. Rukopis je na latinskom dovršio 1774. Iskrsla je teškoća zbog toga što još nije bio savladao jezik te je rukopis valjalo prevesti na hrvatski. Pomogao mu je učeni franjevac Eugen *Klimpacher* (rođen u Varaždinu 1738., gdje je i umro 1817.), koji mu je knjigu preveo (kao i gotovo sva njegova kasnija djela), što nije bilo lako, jer tada nije bilo nikakve znanstvene terminologije na hrvatskom jeziku. Tek dvije godine kasnije državni cenzor je odobrio štampanje knjige u *Trattnerovoj* tiskari.

Osim toga, tu su odštampane još dvije knjige. Antun Romanj je pisac djela o gajenju svilene bube s dugim naslovom koji počinje sa »Kratek navuk...« (1774.), a u drugoj je knjizi riječ o gajenju ovaca (1775.). Tu je izdavačku aktivnost vjerojatno iniciralo i pomoglo Vijeće, na planu zdravstvenog i gospodarskog uzdizanja naroda. Ako je to bilo sve, onda je zaista malo — tri knjige, a ono drugo bile su tiskalice i sve što je Vijeću zatrebalo od štampanog materijala. Također treba spomenuti da je Trattner počeo 1773. štampati na latinskom kalendar »Varasdinense Calendarium«, koji je izašao i slijedeće dvije godine, a vjerojatno je izlazio i kasnije.

Nakon kratka vijeka Trattnerove tiskare ostala je opet duga praznina. Odmah poslije požara i on se preselio u Zagreb, zadržavši varaždinske poslovne veze, pa je, među ostalim, štampao L a l a n g u e - u još dvije vrijedne knjige (»Kratek navuk od meštrije pupkorezne« — tj., o porodiljstvu i o »vračbenim vodama« — o toplicama). Inače, Varaždinci nakon njegova odlaska traže tiskarske usluge u Zagrebu, a zatim, kao davno prije — u Gracu i Beču.

Veliki požar bacio je grad unazad, pa će se teško i polako oporavljati, ali se uz mnoge povoljne uvjete svoga smještaja, kadrova i tradicije već u 19. stoljeću uvrstio među najznačajnije gradove tadašnje Hrvatske. Grad je tada imao već 450 obrtnika i vrlo razvijene trgovačke veze u mnogim evropskim zemljama. Dakako, sa sve povoljnijim prilikama povećavaju se i potrebe za vlastitom tiskarom. Tako je u Varaždin stigla i treća tiskara — Ivana S a n g i l l e.

Akciju za pozivanje nekog grafičara počeo je gradski senator, povjesničar i pisac prve varaždinske povijesti Ladislav E b n e r. Zahvaljujući njemu napokon se odazvao pozivu Ivan S a n g i l l a (kojeg su nazivali i Sangiller), tipograf iz Graca. On je na E b n e r o v nagovor godine 1819. uputio Varaždinskoj županiji molbu za rad svoje tiskare. Nakon što ga je gradski magistrat provjerio i tek u srpnju 1820. dobio povoljne podatke o tome Bečaninu, porijeklom iz Španije, koji je završio naukovanje u poznatoj A l b e r t o v o j tiskari u Beču, a radio je još u Gracu i Ljubljani, S a n g i l l a je dobio rješenje 30. ožujka 1821. godine da može otvoriti tiskaru, pa je odmah počeo radom.

S a n g i l l i n a mala zanatska radionica s nekoliko radnika, sa strojevima kakvih već dugo nema u upotrebi — na ručni i nožni pogon, štampala je relativno mnogo knjiga. A u lijepom broju na hrvatskom jeziku! Najprije je izdao knjigu »Pervi temelji diačkoga jezika za početnike« varaždinskog profesora, pisca i istaknutog Ilirca Antuna R o ž i ć a, kojem je za godinu dana izdao i drugu knjigu »Vokabolarium iliti rečnik najpotrebneših reči vu treh jezicah saderžavajući«. I ostali kajkavski pisci, među kojima Tomo M i k l o u š i ć, Josip V r a č a n, Ignjat K r i s t i j a n o v i ć, Jakov L o v r e n č i ć (čak četiri knjige) i drugi tiskali su svoja djela

u njegovoj tiskari. Dakako, više nego hrvatskih štampano je njemačkih knjiga, što je za ono vrijeme bilo sasvim razumljivo. Tako je u Sangillinoj tiskari štampano i značajno povijesno djelo Ladislava Ebnera »Historisch-statistisch-topografische Beschreibung der koeniglichen Freystadt Varaždin« godine 1827., na njemačkom jeziku. Također, na njemačkom je jeziku i knjiga Mihajla Kunića o Varaždinskim Toplicama.

Može se s pravom reći da se u radu Sangilline tiskare u Varaždinu pročulo na daleko, pa je zagrebački biskup Aleksandar Alagović naumio da Zagrebu osigura još jednu tiskaru. Pokušao je nagovoriti Sangillu da se preseli u Zagreb, nudeći mu povoljne uvjete za rad, ali do sporazuma nije došlo. Sangilla je ostao vjeran Varaždinu sve do svoje prerane smrti godine 1832. (rođen je 1777. g. u Beču).

Nakon Sangille nije prekinuta aktivnost u tiskarstvu, kako je to bivalo u prošlosti. Njegovu dobro uvedenu tiskaru s desetgodišnjim radom i afirmacijom kupio je na dražbi 15. lipnja 1833. njegov zet Josip Platzer (stariji) za 4.000 forinti. I Platzer je došao iz Graca, gdje je radio 11 godina. Zajedno sa sinom Josipom on je vodio svoju tiskaru do godine 1876. Vrijedno je istaći da je Platzer st. osnovao i prvu litografiju u Hrvatskoj godine 1840., koju je kasnije, godine 1851., njegov zet Karlo Albrecht preselio u Zagreb, a u zajednici s Franjom Antunom Wernerom počeo je štampati i njemački prirodoslovni leksikon, koji je, međutim, ubrzo prestao izlaziti. U Varaždinu je isto tako otvorio i nakladnu knjižaru, s posuđivanjem knjiga. Vjerovatno Platzer nije u svemu tome našao računicu, pa je uskoro preprodao knjižaru i knjižnicu Zagrebačkom kaptolu, za njegov posjed u Varaždinskim Toplicama.

Za Platzera se može reći da je bio napredan ne samo po grafičkoj tehnologiji, nego i po gledanju na razvoj društva. To se potvrdilo i u godini 1848., poznatoj po revolucionarnom vrienju, kada je štampao tjednik »Lucifer«, doduše na njemačkom jeziku, ali vrlo slobodouman, tako da je zbog tadašnje stroge cenzure brzo obustavljen, već nakon prvog broja (od kojeg je jedan primjerak sačuvan u varaždinskom gradskom muzeju). Njegova je tiskara značajna i zbog štampanja poznate knjige Jakova Lovrenčića »Petrica Kerempuh, iliti čini i življenje človeka prošenoga« (1833.), čak u dva izdanja, a kasnije u desetak i u drugim gradovima, i u raznim verzijama. Ta je knjiga proslavila ne samo pisca, nego Varaždin i Platzera.

Platzer st. je nastavio izdavati »Warasdiner Schreibkalendar«, naravno, na njemačkom, kojeg je počeo Sangilla 1829. Taj je popularni kalendar Platzerova tiskara izdavala sve do 1897., kada je izašao zadnji, 68. broj. Tada varaždinska tiskara nastavlja s kalendarom, ali na hrvatskom jeziku pod naslovom »Novi varaždinski kolendar«. Osim toga, mnogo prije tu se štampao i kalendar

»Varaždinski šoštara«, na malom formatu, vrlo tražen ne samo u Varaždinu, koji je izlazio i mnogo kasnije, u 20. stoljeću.

Od značajnih uspjeha tiskare treba posebno spomenuti tiskanje »Podravnog Ježa«, prvog humorističkog lista na hrvatskom jeziku uopće, godine 1862., kojem je bio vlasnikom i urednikom Dragutin Antolek Orešek, varaždinski odvjetnik, političar i žestoki protivnik njemačke i mađarske politike u Hrvatskoj. Njegov je list, uperen veoma oštro protiv germanizacije, izašao samo u jednom broju, a Antolek je morao pobjeći privremeno u Beč pred gnjevom vlastodržaca. A zatim, godine 1867., zaslugom varaždinskih narodnjaka učitelj Bartol Francelj pokreće prvi varaždinski tjednik »Pučki Prijatelj«, koji je najviše pisao o gospodarskim pitanjima, radi uzdizanja širokih slojeva naroda — kako je naveo u prvome broju. I taj je list štampan u Platzerovoj tiskari, a u svome desetgodišnjem izlaženju i nekoliko godina u Zagrebu, gdje mu je urednikom bio i Dragutin Jagić, brat slavnog Vatroslava. Tu su se tiskale i druge novine poslije toga, počam od »Hrvatske Pošte«, u vlastitoj nakladi Stjepana Platzera (trećeg u obitelji), s izrazito narodnom linijom, uperenom protiv mađaronskog »Varaždinskog Viestnika«, koji je u toj borbi za vrijeme zloglasnog bana Khuena Hedervaryja imao više uspjeha. Godine 1904. počinje izlaziti narodni list »Naše Pravice« i štampa se punih deset godina, a bilo je i drugih povremenih listova, s dužim ili kraćim vremenom izlaženja.

Dakako, tu su tiskane i mnoge knjige na hrvatskom jeziku. Evo i nekih naslova: Julije Janković — Pabirci po povijesti varaždinske županije (1898.), Dr. Franjo Bučar — Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj (1913.), dr. Rudolf Horvat — Povijest Međimurja (1907.), Stjepan Valdec — Zadnji spomen izumrlag šoštarskog zbora u Varaždinu (1913.) itd.

Zanimljivi su podaci o grafičarima koji su u to vrijeme radili kod Platzera. To saznajemo iz bilježaka varaždinskog tipografa Eduarda Vrbanca, koji se svojevremeno bavio i istraživanjem povijesti grafičke djelatnosti. Prema njegovim podacima, pronađen je i dnevnik Josipa Platzera st. o primanju i oslobađanju šegrtu te pravilnik o radu tipografskih pomoćnika iz godine 1843. To je ujedno i prvi poznati pravilnik grafičara u Varaždinu. Sastavio ga je Platzerov službenik Horaček, koji je u Varaždin došao iz Praga. Pravilnik ima deset točaka. Iz njega razabiremo da je u vrijeme njegova izdavanja u tiskari radilo 16 tipografskih pomoćnika, što je dokaz velikih poslova i razgranate djelatnosti. Uvjeti rada i njihova života bili su vrlo teški. U pravilniku se navodi da se »od Uskrsa do Miholja radi ujutro od 6 i navečer do 7 sati s jednosatnim odmorom u podne, a od Miholja do Uskrsa od 7 ujutro do 8 sati navečer. Uz to — kako piše — svaki je dužan kod prešnih poslova raditi također i izvan radnog vremena. Dakle, 12-, odnosno, 13-satno radno vrijeme i drugi slabi

uvjeti rada, uz znatan poguban utjecaj olovne prašine na zdravlje tražili su velike napore od radnika u tiskari. A sve su prostorije bile skučene, većinom podrumske, mokre i bez osnovnih higijenskih uvjeta.

Platzerova tiskara je djelovala 89 godina, sa tri generacije vlasnika (za Josipa od 1833. do 1862., za Josipa ml. do 1895. i za Stjepana do 1922.), bilježeći stalan tehnički napredak. Godine 1920. bila je po naredbi vlasti zatvorena privremeno, ali je opet proradila 1922., i to kraće vrijeme. Tada je njen vlasnik Stjepan Platzer 1924. godine odselio u Zagreb, gdje je nastavio radom.

Njegovim odlaskom nije prekinut kontinuitet grafičke djelatnosti, jer je već ranije tu bila Stiflerova tiskara. Radila je više od 70 godina, sve do 1946. godine, gotovo uvijek na istome mjestu, u Draškovićevoj palači, na Trgu narodnih heroja br. 3 (gdje se i danas nalazi papirnica), nakon što je kratko vrijeme bila smještena u kući Jakomini, na istom trgu br. 6.

Ivan B. Stifler, rodом iz Prusije, došao je u Varaždin godine 1866. na poziv Marije Zuber, udovice knjižara, koja nije sama mogla voditi posao. Stifler je dobio odobrenje od gradske općine 1870. godine za vođenje knjižare i prodaju školskih knjiga. Iste se godine oženio, ali nije dugo živio, jer je obolio od meningitisa i godine 1876. umro u 38. godini života. Stiflerova udovica je također zatražila pomoć izvan granica grada i pozvala Gustava Kleinbergera iz Wolfsberga i s njim se na kraju i vjenčala. Ambiciozni Austrijanac nije se zadovoljio prodajom knjiga, koje mu nisu donosile željenu dobit. Stoga je odlučio posao proširiti tiskarom koju je osnovao godine 1882., u dvorišnim prostorijama Draškovićeve palače, kao konkurent poznatom Platzeru. On je želio postići i više. Najprije dobiva i zavlačajnost u Varaždinu, a zatim i dozvolu za izdavanje tjednika »Varaždinski Glasnik«, kojem je prvi broj izašao 2. siječnja 1885. godine i izlazio je do kraja godine, kada mijenja ime u »Hrvatska Straža«. Kasnije je izdavao i druge listove.

U njegovoj je tiskari ugledalo svjetlo dana i mnogo knjiga, popularnih u ono vrijeme, kao što su Barun Trenk, Francuska revolucija, Jelačić i borbe s Mađarima, Crna kraljica, Joco Udmanić i druge (sve na hrvatskom), ali također izdaje i vrijedne prijevode klasika — Homera, Ksenofonta, Cezara, Tukidida, Ovidija, Demostena i druge, koje je većinom prevodio profesor na varaždinskoj gimnaziji, klasični filolog Ferdo Pažur (njegova se imena dobro sjećaju predratni đaci varaždinske gimnazije, jer su uz pomoć njegovih doslovnih prijevoda s latinskog i grčkog mogli lako pisati zadaće i »prevoditi« klasike). Štampana je i kratka povijest Varaždina na njemačkom jeziku »Alt Warasdin Sitz des Warasdiner Generalats«, vjerovatno iz pera Julija Jankovića i u prijevodu na njemački Higina Dragošića, varaždinskog novinara i pisca romana »Crna kraljica«.

Na prijelazu u 20. stoljeće i poslije Prvog svjetskog rata nivo tiskarskih usluga i njihova tehnologija u Varaždinu nisu se mnogo poboljšali, pa je još dugo ispred sviju bila *Platzerova* tiskara, koja je i najzaslužnija što je Varaždin stoljećima prednjačio u toj djelatnosti svim susjednim pa i udaljenijim gradovima, koji su ga napokon u ovim našim danima ipak pretekli. Riječ je o Čakovcu, Ludbregu i Koprivnici.

Spomenimo još na kraju da je Ivan Stifler godine 1886. osnovao i svoju tiskarsku podružnicu u Krapini, koja, također slavi stotu obljetnicu svoga tiskarstva, a da je Stjepan Sinovec, mlađi i poletni tiskar i knjigoveža iz Varaždina s uspjehom dugo godina poslije toga vodio tu kasnije svoju tiskaru.

L I T E R A T U R A

- Krešimir Filić: Što znamo o najstarijim varaždinskim tiskarama — »Varaždinske vijesti« 1960. br. 754, 755 i 756.
»Cicero«, komplet lista NISRO Varaždin (1979—1981.)
Zvonimir Bartolić: Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih — Zbornik Pedagoške akademije u Čakovcu 1972.
Eduard Vrbanc: Prva tarifa u Varaždinu prije 97 godina, Grafička revija, Zagreb, 1940.
Leksikon novinarstva — SIRO Srbija 1979.
Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda.
Antun Kozina: Stoljeće tiskarstva u Krapini, 1986. 1181—1981
Antun Golob: Novinstvo Varaždina (1862—1962), u »Varaždinskom zborniku 1181—1981« (1983.)
Antun Golob: Četiri stotine godina varaždinskog tiskarstva — »Varaždinske vijesti« 1985., od br. 2087—2100.